

UOT-811.11-112

Səhifə: 125-129

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.125>

Fəqanə Əhmədova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

KONSEPTUALLAŞDIRMA TƏCRÜBƏSİNİN VAHİDİ KİMİ CÜMLƏ

XÜLASƏ

Bu məqalədə koqnitiv dilçilik çərçivəsində konseptuallaşdırma təcrübəsinin əsas vahidi kimi cümlə araşdırılır. Müasir linqvistik tədqiqatlar getdikcə antroposentrik paradıqmaya diqqət yetirir, bu da dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də reallığın idrakı və təfsiri üçün bir vasitə kimi başa düşülməsinə səbəb olur. Bu kontekstdə cümlənin insanların hadisələri, halları və münasibətləri necə başa düşdüyünü əks etdirən koqnitiv modellərin təmsil forması kimi öyrənilməsi xüsusilə vacibdir. Bu tədqiqatın aktuallığı cümlənin formal sintaktik təsvirindən onun konseptual və semantik məzmununun təhlilinə keçmək zərurətindən irəli gəlir. Cümlə danışanın qavrayış, zehni və mədəni təcrübəsinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi qəbul edilir və bu da onun sintaktik təşkilatının əsas koqnitiv əsaslarını müəyyən etməyə imkan verir. Məqalənin məqsədi cümlənin koqnitiv təbiətini və insan təcrübəsinin konseptuallaşdırılmasındakı rolunu müəyyən etməkdir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi cümlənin vahid konseptual mənzərəni təmsil edən koqnitiv vahid kimi hərtərəfli araşdırılmasındadır. Bu, cümlənin koqnitiv parametrlərini təcrübənin konseptuallaşdırılmasının vahid modeli daxilində sistemləşdirmək üçün atılan addımdır. Bu tədqiqatın nəticələri koqnitiv dilçilik, nəzəri qrammatika və mədəni dilçilik kurslarında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: cümlə, koqnitiv dilçilik, konseptuallaşma, dil, gerçəklik

Giriş: Müasir humanitar elmlərdə fənlərarası bir sahə olan koqnitiv dilçilik dili yalnız işarələrin formal sistemi kimi deyil, həm də insan təcrübəsinin təmsil etmək, strukturlaşdırmaq və şərh etmək vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. Koqnitiv dilçiliyin bir elm kimi meydana çıxdığı andan etibarən, insanların reallığı necə qavradığını və dünya haqqında bilik sistemini formalaşdırdığını öyrənən psixologiya ilə sıx əlaqəsi vurğulanmışdır [4]. Məlumat və məna, idrak və şərh [1], sözlərin konseptual və denotativ mənalari, semantika və praqmatika [5], düşüncə prosesləri ilə dil vahidlərinin mənalari [3] arasında birbaşa əlaqə müəyyən edilmişdir. Bu sahənin əsas konsepsiyası konseptuallaşdırma deyil. Bu anlayışda dil sadəcə məlumat ötürmək üçün bir vasitə deyil, həm də dünyanın idrakı, təsnifatı və modelləşdirilməsi üçün vacib bir mexanizmdir. “Konseptuallaşma prosesi təbiətə iyerarxikdir, yəni yeni qazanılmış təcrübəyə əsaslanaraq şüurda ortaya çıxan hər bir yeni konsepsiya əvvəllər formalaşmış konsepsiyalara əsaslanır və fərdi idrak sisteminin müəyyən bir strukturuna inteqrasiya olunur” [6, 182]. Konseptuallaşma fenomeni dörd aspekt (əlaqə) ilə təsvir edilə bilər: 1) struktur (fərdi konseptual təcrübənin vahidləri kimi konseptual strukturlar); 2) funksional (“yuva qurma” prinsipinə uyğun olaraq təşkil edilən konseptual - semantik, kateqoriyalı, konseptual - qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi; 3) prosedur (konseptuallaşma prosedurları); 4) nəticəli (baş verənlərin konseptual modeli). Ümumiyyətlə, konseptuallaşma “yeni varlıqların embrionunu” kəşf etməyi və “yeni varlıq növlərinin yaradılması” üçün resurs kimi “layihələr” qurmağı hədəfləyir [7, s.65].

Koqnitiv dilçilikdə konseptuallaşmanın öyrənilməsi insanların duyğu və sosial təcrübəni sabit anlayışlara, çərçivələrə, ssenarilərə və məcazi sxemlərə necə çevirdiyini və sonra bunların linqvistik şəkildə ifadə olunduğunu ortaya qoyur. Bu yanaşma çərçivəsində cümlə idrak səhnəsinin təmsil olunduğu vahid və beləliklə, konseptuallaşmanın linqvistik təcəssümü forması kimi qəbul edilir.

“Konseptuallaşma” termini insanın ətraf aləmi şərh etdiyi, əhəmiyyətli elementləri müəyyən etdiyi, aralarında əlaqələr qurduğu və vəziyyətin ardıcıl mənzərəsini formalaşdırdığı

mürəkkəb zehni prosesi təsvir etmək üçün istifadə olunur. Konseptuallaşma “insan beynində onu əhatə edən dünyanın, sonuncuda mövcud olan obyektlərin, hərəkətlərin, vəziyyətlərin, əlaqələrin və onlar arasında münasibətlərin əks olunması” prosesi kimi şərh olunur [2, s.35]. Koqnitiv dilçilikdə konseptuallaşma qavrayış, mədəni, sosial və fərdi təcrübəyə əsaslanan dinamik bir proses kimi başa düşülür.

R.Lanqakerə görə, konseptuallaşma qavrayış, təxəyyül, duyğu və düşüncə də daxil olmaqla istənilən zehni təcrübədir və linqvistik mənanın əsasını təşkil edir. Bu zaman linqvistik vahidin mənası muxtar və özünü təmin edən deyil, reallığı konseptuallaşdırmanın müəyyən bir yolunu əks etdirir. C.Lakof insan təfəkkürünün mahiyyətə metaforik olduğunu və buna görə də konseptuallaşmanın biliklərin bir təcrübə sahəsindən digərinə ötürülməsinə əsaslandığını vurğulayır. Bu, mücərrəd anlayışların konkret obrazlar vasitəsilə anlaşılması yollarını müəyyən edən konseptual metaforaların formalaşmasına gətirib çıxarır. L.Talmi konseptuallaşmaya hadisələrin idrak modelləşdirilməsi prosesi kimi baxır, bu prosesdə hərəkət, məkan, qüvvə, səbəbiyyət və təsir kimi parametrlər fərqləndirir. Onun fikrincə, dil obyektiv reallığı deyil, subyektiv şəkildə şərh olunan idrak səhnəsini kodlaşdırır. Beləliklə, koqnitiv dilçilikdə konseptuallaşma düşüncənin fundamental mexanizmi kimi başa düşülür və hissi qavrayışdan mücərrəd qavrayışa keçidi təmin edir. Koqnitiv dilçiliyin əsas prinsiplərindən biri dilin reallığın özünü deyil, insanların onu necə qavradığını əks etdirməsi tezisi. Dil sistemi konseptuallaşmanın nəticələrini əks etdirir və beləliklə, mədəni cəhətdən şərtləndirilmiş dünyagörüşü modelləri onun daxilində möhkəmlənir. R. Lanqaker iddia edir ki, dil insanın ümumi idrak qabiliyyətinin bir hissəsidir və digər idrak formaları ilə eyni prinsiplərə tabedir. Qrammatik strukturlar, leksik mənalar və sintaktik nümunələr kateqoriyalaşdırma, sxemləşdirmə və perspektivləşdirmə kimi idrak əməliyyatlarının əks olunması kimi qəbul edilir.

Linqvistik vahidlər sadəcə obyektləri və hadisələri adlandırmır; onlar danışanın zehni müəyyən konseptual strukturları - çərçivələri, ssenariləri və prototipləri aktivləşdirirlər. Məsələn, “səyahət” sözü bir sıra, məsələn, yol, məqsəd, maneələr, hərəkət, dəyişiklik kimi assosiasiyalar zəncirini oyadır. Bu elementlər daha sonra cümlə və ya mətnə inkişaf etdirilə bilən idrak modelini təşkil edir. Bu zaman dil reallığın güzgüsü kimi deyil, insanın təcrübəni təşkil etdiyi və şərh etdiyi idrak vasitəsi kimi çıxış edir.

Koqnitiv dilçilik çərçivəsində cümlə yalnız formal-sintaktik vahid kimi deyil, əsasən hadisələri və vəziyyətləri konseptual şəkildə təmsil etmək vasitəsi kimi qəbul edilir. Dilçilik obyektiv reallığı əks etdirmir, əksinə, danışanın zehni formalaşmış bir hadisənin subyektiv olaraq başa düşülən idrak modelini əks etdirir. Bu kontekstdə cümlə hadisə modelinin linqvistik təsvir forması kimi çıxış edir, iştirakçıları, hərəkətləri, məkan-zaman parametrlərini və səbəb-nəticə əlaqələrini strukturlaşdırır. Koqnitiv kateqoriya kimi hadisə dinamikasını, iştirakçıları, onların rollarını, hərəkətin istiqamətini və nəticəsini əhatə edən vahid zehni konstruksiyadır. Dil bu parametrləri kodlaşdırmaq üçün vasitələr sistemi təmin edir və cümlə onların şifahi şəkildə ifadə olunduğu əsas sintaktik formadır.

Koqnitiv dilçilikdə hadisələr insan təcrübəsinin fundamental forması hesab olunur. İnsanlar dünyanı təcrid olunmuş obyektlər kimi deyil, obyektlərin qarşılıqlı təsir göstərdiyi, dəyişdiyi və bir vəziyyətdən digərinə keçdiyi hadisələr axını kimi qəbul edirlər. “Fərqli insanlar eyni hadisəni və ya vəziyyəti təsvir etdikdə, çox güman ki, onu təsvir etmək üçün fərqli sözlərdən istifadə edirlər, çünki səhnənin müxtəlif aspektlərini vacib və ya maraqlı hesab edə bilirlər. Natiqin istifadə etdiyi sözlər, səhnənin hansı aspektlərinin danışma anında ən uyğun, əlaqəli və ya təsirli olduğunu göstərir” [10, s.17]. Hadisə reallığın dinamik təbiətini əks etdirən əsas idrak kateqoriyasıdır. Hadisə modeli: a) hadisənin iştirakçıları (agent, xəstə, ünvanlanan və s.); b) hərəkət və ya vəziyyət; c) zamanın lokallaşması; ç) məkan parametrləri; d) səbəb-nəticə əlaqələri kimi komponentləri əhatə edir. Bu elementlər danışan tərəfindən konsepsiyalaşdırılan və sonra cümlədə təmsil olunan idrak səhnəsini təşkil edir. Beləliklə, cümlə bir hadisənin zehni modelinin tutulduğu linqvistik formadır.

Hadisə modelinin mərkəzi elementi təklifdir, yəni iştirakçılar və predikat arasındakı əlaqəni əks etdirən mücərrəd struktur. Təklif cümlənin idrak çərçivəsini təmsil edir və deyim

məzmununu təşkil edir. Məsələn, “Oğlan qapını açdı” cümləsində təklif agent, hərəkət və hədəfi əhatə edir. Lakin idrak səhnəsi yalnız bu elementlərlə məhdudlaşmır. O, əlavə: agentin niyyəti, hərəkət tərzini, məqsədi, emosional qiymətləndirməsi və kontekstual şərtlər kimi parametrləri əhatə edə bilər. Bütün bu komponentlər cümlədə müxtəlif sintaktik və leksik vasitələrdən istifadə etməklə ifadə edilə bilər. Təklif strukturu hadisə modelinin əsasını təşkil edir və onun ətrafında daha mürəkkəb idrak təmsilçiliyi təşkil olunur.

Xüsusi təyinatından asılı olmayaraq, cümlənin əsas strukturuna ənənəvi olaraq riyazi məntiq baxımından predikat və bir sıra arqumentlərdən ibarət təklif kimi baxılır. Cümlənin verbosentrik konsepsiyasında predikat təklifin müəyyənədicisi elementi, cümlənin struktur-semantik mərkəzi kimi tanınır və müəyyən arqumentlər əlavə etməklə cümlə ilə təyin olunmuş vəziyyətin strukturunu ifadə edə bilər. Arqumentlər və predikat arasındakı semantik əlaqələr agent, xəstə, alət və s. kimi “dərindən hallar” baxımından təmsil olunur. Predikat və arqumentlər ekstralinqvistik (denotativ) vəziyyətin iştirakçıları və onları birləşdirən əlaqə ilə əlaqəli olan (və sintaktik strukturun elementləri - aktantlar ilə ifadə olunan) semantik səviyyənin elementləri kimi baxılır. Başqa sözlə, təklif “qeyri-linqvistik formasiyanın linqvistik analoqu, çərçivə” kimi qəbul edilir.

Hadisə modelini təmsil etməyin vacib bir aspekti iştirakçıların və onların rollarının profilləşdirilməsidir. Koqnitiv dilçilikdə agent, pasient, alət, adresat, mənbə, hədəf və digər konseptual rollar fərqləndirilir. Bu rollar obyektlərin hadisədə funksional iştirakını əks etdirir. İngilis dilində subyektlər məcburi elementlərdir və sərbəst şəkildə buraxıla bilməz [8]. Cümlədə qrammatik subyekt və obyektin seçimi təsadüfi deyil, müəyyən bir idrak səhnəsində hansı iştirakçının ən əhəmiyyətli kimi profilləndirilməsi ilə müəyyən edilir. Məsələn, “Müəllim mövzunu şagirdlərə izah etdi”, “Şagirdlərə mövzu izah edildi” profilləşdirmə agentdən adresata keçir və eyni vəziyyəti konsepsiyalaşdırmanın müxtəlif yollarını əks etdirir. Cümlənin sintaktik quruluşu danışanın hadisənin hansı elementlərinin mərkəzi hesab edilməsi ilə bağlı idrak seçimlərini əks etdirir.

Hadisə modeli statik və ya dinamik kimi təmsil oluna bilər. Statik modellər vəziyyətləri və münasibətləri, dinamik modellər isə prosesləri, hərəkətləri və dəyişiklikləri əks etdirir. Feilin aspekt xüsusiyyətləri hadisənin dinamikasını təmsil etməkdə əsas rol oynayır. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

- “O, kitabı oxudu” – hadisə bitmiş kimi təsəvvür edilir.
- “O, kitabı oxuyur” – proses zamanla davam edən kimi təqdim olunur.
- “O, kitabı yenidən oxuyur” – proses təkrarlılığı vurğulanır.

Qrammatik aspekt hadisə dinamikasını modelləşdirmək üçün idrak vasitəsi kimi çıxış edir. Hər bir hadisə modeli zaman və məkanda müəyyən bir lokalizasiyanı nəzərdə tutur. Cümlədə bu parametrlər zərflər, önlüklər, hal formaları və feil zamanları ilə ifadə edilə bilər. Zaman perspektivi bizə bir hadisəni nitq anı ilə əlaqələndirməyə və onun digər hadisələrlə əlaqəli ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Məkan lokallaşması idrak səhnəsinin koordinatlarını müəyyən edir və hərəkətin yerini anlamağı formalaşdırır. Məsələn, a) “Uşaqlar dünən parkda futbol oynadılar”; b) “Qatar bir saatdan sonra stasiyaya çatacaq”. Bu cümlələr sadəcə faktları ifadə etmir, hadisələri müəyyən bir zaman-məkan çərçivəsində modelləşdirir.

Nəticə: Tədqiqat bizə cümləni yalnız dilin formal qrammatik vahidi kimi deyil, həm də insan təcrübəsinin konsepsiyalaşdırılmasının əsas forması kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində cümlə insanların ətrafdakı reallıqdakı hadisələri, vəziyyətləri və münasibətləri anladıkları zehni modelləri təmsil etmək vasitəsi kimi qəbul edilir. Dil strukturu, reallığın subyektiv təfsirini əks etdirən kateqoriyalaşdırma, profilləşdirmə və perspektivləşdirmə kimi idrak əməliyyatlarının nəticələrini əks etdirir.

Təhlil göstərir ki, cümlə iştirakçıları, onların konseptual rollarını, hərəkətin dinamikasını, məkan-zaman koordinatlarını, səbəb-nəticə əlaqələrini və nəticəni də əhatə edən bir hadisə səhnəsini modelləşdirir. Sintaktik strukturun, qrammatik formaların və leksik resursların seçimi yalnız dil normaları ilə deyil, həm də danışanın idrak münasibəti, onların ünsiyyət niyyətləri və

diskursiv konteksti ilə müəyyən edilir. Beləliklə, cümlə vahid idrak konstruksiyasının lingvistik təcəssümü kimi çıxış edir.

Konsepsiyalaşdırmanın subyektiv təbiəti anlayışı vacibdir, buna əsasən eyni vəziyyət danışanın perspektivindən, qiymətləndirməsindən və diqqət mərkəzindən asılı olaraq müxtəlif sintaktik modellərdə təmsil oluna bilər. Bu, koqnitiv dilçiliyin antroposentrik fokusunu təsdiqləyir və lingvistik mənanın şərh təbiətini vurğulayır. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, cümlə təkcə kommunikativ deyil, həm də idraki funksiyaya xidmət edir, təcrübənin strukturlaşdırılması və şərh üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Cümləni konsepsiya vahidi kimi nəzərdən keçirmək sintaksis, semantika və praqmatikanın qarşılıqlı əlaqələrində öyrənilməsi üçün yeni perspektivlər açır və dilin idrak və dünyanı modelləşdirmək mexanizmi kimi vahid bir anlayışının formalaşmasına töhfə verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания. 1994, № 4, с. 17-33.
2. Залевская А. А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. М.: Гнозис, 2005.
3. Кибрик А. Е. Лингвистическая реконструкция когнитивной структуры // Вопросы языкознания. 2008, № 4, с. 51-77.
4. Кубрякова Е. С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука // Вопросы языкознания. 1994, № 4, с. 34-47.
5. Селиверстова О. Н. Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки // Вопросы языкознания. 2002, № 6, с. 12-26.
6. Филясова Ю.А. Концептуализация и категория концепта в когнитивной теории Р. Лангакера и Л. Талми: интеграция когнитивных и языковых структур. Теоретическая и прикладная лингвистика, 2024, 10 (2), с.173-190.
7. Эпштейн М.Н. Знак пробела: о будущем гуманитарных наук. М.: Новое литературное обозрение, 2004.
8. Ando S, Ono T, Seisei Bumpo Yogo Jiten. Generative grammar terminological dictionary. Tokyo, Japan: Taishuukanshyoten, 1993.
9. Neuman, W. L., Robson, K. Basics of social research, qualitative and quantitative. 2012.
10. Verspoor M.H., Kassenberg T., Keijzer M., Gregory J. English Sentence Constructions. John Benjamins Publishing Company Amsterdam/Philadelphia, 2022.

Fagana Akhmadova

Sentence as a unit of conceptualization experience

Summary

The article examines the sentence as the fundamental unit of conceptualization experience within the framework of cognitive linguistics. Contemporary linguistic research is increasingly centered on the anthropocentric paradigm, leading to the conception of language not only as a medium of communication, but also as a means of cognition and interpretation of reality. In this context, it is imperative to examine the sentence as a manifestation of cognitive models that reflect how individuals comprehend phenomena, situations and relationships. The necessity for this research is predicated on the imperative to transition from the formal syntactic description of the sentence to the analysis of its conceptual and semantic content. The sentence is regarded as the result of the interaction of the speaker's perceptual, mental and cultural experience, which allows us to identify the main cognitive foundations of its syntactic organization. The objective of the present article is twofold: firstly, to ascertain the cognitive nature of the sentence; and secondly, to determine its role in the conceptualization of human experience. The scientific novelty of this research lies in the comprehensive study of the sentence as a cognitive unit representing a single

conceptual picture. This constitutes a progression towards the systematization of the cognitive parameters of the sentence within a unified model of the conceptualization of experience. The findings of this study can be utilized in courses on cognitive linguistics, theoretical grammar, and cultural linguistics.

Keywords: *sentence, cognitive linguistics, conceptualization, language, reality.*

Фагана Ахмадова

Предложение как единица опыта концептуализации

Резюме

В данной статье рассматривается предложение как фундаментальная единица опыта концептуализации в рамках когнитивной лингвистики. Современные лингвистические исследования все больше сосредотачиваются на антропоцентрической парадигме, что приводит к пониманию языка не только как средства коммуникации, но и как средства познания и интерпретации реальности. В этом контексте крайне важно рассматривать предложение как проявление когнитивных моделей, отражающих то, как индивиды понимают явления, ситуации и отношения. Необходимость данного исследования обусловлена необходимостью перехода от формального синтаксического описания предложения к анализу его концептуального и семантического содержания. Предложение рассматривается как результат взаимодействия перцептивного, психического и культурного опыта говорящего, что позволяет нам определить основные когнитивные основы его синтаксической организации. Цель данной статьи двояка: во-первых, установить когнитивную природу предложения; и во-вторых, определить его роль в концептуализации человеческого опыта. Научная новизна данного исследования заключается в всестороннем изучении предложения как когнитивной единицы, представляющей собой единую концептуальную картину. Это представляет собой шаг вперед к систематизации когнитивных параметров предложения в рамках единой модели концептуализации опыта. Результаты данного исследования могут быть использованы в курсах по когнитивной лингвистике, теоретической грамматике и культурной лингвистике.

Ключевые слова: *предложение, когнитивная лингвистика, концептуализация, язык, реальность.*

Çapa tövsiyə edən: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

***Rəyçilər: dosent N.Əliyeva
dosent R.Heydərov***